

ՄՈԶԱԿ ՆԿԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ*

ԴՎԻՆԻ ՄՈԶԱԿԱՆ

Գառնիից հետո Հայաստանում հայտնաբերված մոզաիկաներից ամենահինը Դվինի մոզաիկան է։ Հանդիսանալով հին Հայաստանի գլխավոր մշակութային կենտրոններից մեկը, Դվինը պատմության մեջ խոշոր դեր է խաղացել։ Պատմականորեն Դվինի զարգացումը զուգահեռաբար է հայկական ճարտարապետության ու արվեստի վերջնական ձևավորման շրջանին։

Հայաստանի այս պատմական մայրաքաղաքի ամենահին հիմքերը հիմնադրվել են հայ և օտար հնագետների ուշադրությունը 1899 թվականին Ռուսական կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի հաշվետվության մեջ տպված են հետախուզական պեղումների նկարագրությունները Դվինի մասին։ Պրոֆ. Մառից հետո, Դվինում պեղումներ է կատարել էջմիածնի Հայրիկյան թանգարանի և հնագիտական պեղումների տեսուչ Խաչիկ վարդապետ Դադյանը։

Դվինի ուսումնասիրությունը, սակայն, գիտական հոդի վրա դրվեց և լայն ծավալ ստացավ 1937 թվականից հետո։ Նպատակ ունենալով ի հայտ բերել և ուսումնասիրել 4-րդից մինչև 13-րդ դարին պատկանող Հայաստանի երբեմնի մայրաքաղաք Դվինում հայ ժողովրդի մշակութային արժեքների ստեղծման ճշմարտացի պատմությունը, Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի գիտական արշավախումբը լուրջ հաջողությունների հասավ հայկական ճարտարապետության հնագույն նմուշների հայտնաբերման և ուսումնասիրության բնագավառում։

Դեռևս 1907 թվականին Խաչիկ վարդապետ Դադյանը պեղումներ է կատարել Դվինի

նի կաթողիկե եկեղեցում և հյուսիսային կողմից բեմի վրա, երկու կանգուն խորություն մեջ հայտնաբերել է մոզաիկ հատակ և Տիրամոր գլուխը։ Զվարթնոցից «Արարատ» ամսագրին ուղարկած իր հոդվածում նա գրում է.

«Դվան կաթողիկեի թե՛ հատակը և թե՛ առաստաղը մոզաիկաներով զարդարված է եղել. հյուսիս-արևելյան փոքր սեղանի հատակի վրա մնացել է, բախտի բերմամբ, Դվինա Աստվածամոր գլուխը. ձախ աչքի մոզաիկաները թափված. երեսի, բերանի մասը նույնպես։ Հատակի վրա արևմտյան և հարավային դռների կողմից բավական տարածությամբ մոզաիկ-հատակ զանազան գույնզգույն քարերով (Ի) գորգաձև բունվածքով։ Տաճարի պատերի ծեփերը նույնպես զանազան գույններով ներկած, ինչպես Զվարթնոց-եկեղեցում։ Թե՛ հատակի և թե՛ առաստաղի մոզաիկաներից, նույնպես և պատերի ծեփերի ներկած կտորներից բավական քանակությամբ տեսնւմ ապակեծածկ դարակներում դասավորված»¹⁹։

Ահա այն ամենը, ինչ որ ասված է կաթողիկե եկեղեցում պեղումներ կատարող Խաչիկ վարդապետ Դադյանի փոքրիկ հոդվածում։ Սակայն այդ մոզաիկայի մասին ամսագրի խմբագրության տված տեղեկություններում կան ավելի մանրամասնություններ։ Ամբողջական է մնացել դեմքի կես մասը և աջ աչքն ամբողջական, ինչպես նաև աջ այտի կեսը, ճակատը՝ մազերի հյուսվածքով և նեմբուրը։ Զախ կողմում նկարված են բացված ծաղիկներ։ Լուսանկարչի տված տեղեկությունների համաձայն, այդ մոզաիկան կազմված է եղել գույնզգույն քարերից և ոչ թե ապակիներից, ինչպես Զվարթնոց

* Շարունակված ամսագրի 1957 թվականի ՁՁ Բ-Գ-ից և Դ-ից։

¹⁹ «Արարատ», էջմիածին, 1907 թ., հուլիս-օգոստոս, էջ 680։

եկեղեցու խաչը: Գույնզգույն քարերից մեծերը մոտավորապես տասը կոպեկանոցի մեծությոն են տնեցել: Նրորություն արտահայտող մասերի, ինչպես այտի և աչքի քարերը ավելի մանր են եղել: Նեմրուսը կազմված է եղել սև քարերից, մազերի հյուսվածքը՝ բաց, աչքը՝ մուգ-շագանակագույն, կոպերը, ինչպես և բոլոր՝ ավելի սևագույն քարերից:

Դժբախտաբար, Հայաստանի այս հիանալի մոզաիկ դիմանկարը չի հասել մեր ձեռքը: Մոզաիկայի հայտնաբերման օրից երկու տարի անց՝ 1909 թվականին կողոպտվել ու անհայտացել է այն ամենը, ինչ որ ձեռք էր բերվել խաչիկ վարդապետ Դադյանի պեղումների հետևանքով: Այս թանկարժեք նյութերի կորուստի առթիվ էջմիածնի «Արարատ» ամսագրում տպագրված իր հոդվածում խաչիկ վարդապետը գրում է.

«... Թուրքերը, օգտվելով բացակայությունիցս, անհավատարիմ պահապանների ջնդրհիվ ջարդ ու փշուր են անում պահարան-դարակներս և միջի հնությունները ոչնչացնում: Բերդերից և շրջականներից ժողոված դրամներս գողանում են: Խեցեղեն ամանները կոտրատում, իսկ Տաճարի միջի հարավ-արևմտյան անկյունում աղյուսով թաղակապ շիրիմների միջից հանած հայրապետական զգեստների ժողովածոն ոչնչացնում են կտոր-կտոր անելով: Հյուսիս-արևելյան կողմնակի սեղանի հատակի վրայի մոզաիկ Աստվածամոր գլուխը ոչնչացնում են, ժամանակավոր թանգարանի փայտեղեն նյութերը, ծածկը և պարագաները հափշտակում»²⁰:

1937 թվականից հետո Դվինում կատարված լայնածավալ պեղումները նոր լույս են սփռում Դվինի մոզաիկաների կերտման ժամանակաշրջանի լուսաբանման և մոզաիկաների առանձնահատկությունների վերահաման վրա:

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Պետական պատմական թանգարանի կողմից 1951 թվականին Դվինի կաթողիկե եկեղեցում կատարված պեղումները ցույց են տվել, որ այդ եկեղեցին հնադարյան մեհյան է եղել, և Հայաստանում քրիստոնեական կրոնը պետականորեն ընդունվելուց հետո վեր է ածվել եկեղեցու: Տարվա այդ եկեղեցու պեղման արդյունքները, հատկապես կաթողիկեի երկրորդ հատակի նկարագրությունը, հնագետ-պատմաբան Կ. Ղաֆադարյանը գրում է.

«Կաթողիկեի այս երկրորդ հատակը նշանավոր է այն բանով, որ ծածկված է եղել բնական քարերից կազմված խճանկարով, որի հետքերը բացվել էին դեռևս 1938 թվականին իսկ 1951 թվականին այդ մոզաիկան մեծ ծավալով հայտնաբերվեց եկեղեցու արևմտյան մասում, իր բուն տեղում: Դեռևս եկեղեցու կանգուն ժամանակ, երբ նորոգել են եկեղեցին, խճանկարի երեսը ծածկել են կրաշաղախի թանձր շերտով, ուստի և այժմ խիստ դժվար է բաց անել նրա երեսը, որովհետև խճանկարի հատիկները մերթն կրաշաղախին ավելի են կպած, քան թե տակի շերտին: Մոզաիկ հատակը շինելու համար նրա տակ լցրել են մի շերտ քար և այդ շերտի երեսին, կրաշաղախի վրա, մեկ քառակուսի սանտիմետրից ավելի փոքր մակերես ունեցող գույնզգույն խորանարդաձև խճաքարերը դասավորել են գեղեցիկ երկրաչափական ձևերով»²¹:

Դվինում մեզ չհասցրվեց տեսնել այդ մոզաիկան, որովհետև այն խնամքով ծածկված էր հողով՝ հետագայում Երևան տեղափոխելու նպատակով: Սակայն Դվինի հնաբերդում կաղմակերպված թանգարանում մենք ուշի-ուշով դիտեցինք այդ մոզաիկայի գունավոր վերարտադրությունը:

Ինչպես նորաբույս պեղումների տվյալները ցույց են տալիս, Դվինի կաթողիկեն կառուցված է եղել հեթանոսական շրջանում: Պատմությունից հայտնի է, որ քրիստոնեության սկզբնական շրջանում հեթանոսական մեհյանները վերածվել են եկեղեցու, նպատակ ունենալով դրանով արմատախիլ անել հեթանոսական կրոնը: Այս երևույթը ընդհանուր է հղել ոչ միայն Հայաստանում, այլև բաղմաթիվ այլ երկրներում (Բյուզանդիայում, Երուսաղեմում, Հռոմում):

Դվինի կաթողիկե եկեղեցու վերաբերյալ գոյություն ունի մի ավանդություն, որի մասին հիշատակում են մեր հին պատմագիրները: Այդ ավանդության համաձայն, երբ դվինցի Շավասպ Արծրունին և Վնգոն փորձել են վերականգնել հեթանոսական կրոնը Հայաստանում, նրանք առաջին հերթին աշխատել են կաթողիկե եկեղեցին նորից վերածել հեթանոսական մեհյանի, որովհետև համոզված են եղել, որ այն սկզբից էլ մեհյան է եղել: «... Ինչ էլ որ լինի, մի բան պարզ է, — գրում է պատմաբան-հնագետ Կ. Ղաֆադարյանը, — որ Դվինցի Վնգոն և Շավասպ Արծրունին մեհյանի այդ տեղն ընտրել էին ոչ թե պատահական կերպով, այլ այն պատճառով, որ այդտեղ հնում

²⁰ «Արարատ», էջմիածին, 1909 թ., փետրվար, էջ 176:

²¹ Կ. Ղաֆադարյան, «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները», Երևան, 1952 թ., էջ 88:

ատրուշան է եղել, որն այն ժամանակ դեռ-
ևս մնացել էր մարդկանց հիշողության
մեջը²²։ Այս կարծիքն է հայտնել ավելի
առաջ նաև Թ. Թորամանյանը²³։

Կաթողիկե եկեղեցու վերաբերյալ այս
պատմական ստույգ տեղեկությունները մեզ
խիստ անհրաժեշտ են՝ որոշելու համար
Դվինում գտնված երեք մոզաիկաների (հա-
տակը, առաստաղը և մոզաիկ կիսանդրին)
կերտման դարաշրջանը։

Հակառակ մինչև այժմ հայտնված կար-
ծիքների (ըստ որում և մեր), Դվինի պե-
ղումների նորագույն արդյունքներին ծանո-
թանալուց հետո, մենք հակվում ենք այն
տեսակետին, որ Դվինի քաղաք մոզաիկաներ
էլ հեթանոսական ծագում ունեն, հեթանո-
սական դարաշրջանի ստեղծագործություն-
ներ են։

Ինչ փաստեր կան մեր կարծիքը հիմնա-
վորելու համար։

Իր արժեքավոր աշխատության մեջ, պրոֆ.
Կ. Ղաֆադարյանը, տալով Դվինի կաթողիկե
եկեղեցու պեղումների արդյունքները, նկա-
րագրելով կաթողիկեի երկրորդ մոզաիկ հա-
տակը, ենթադրում է, որ այդ «խճանկարը
պատկանում է եռանավ բազիլիկ տաճա-
րին, հետևապես նա 5-րդ դարի գործ է և
վերաբերում է կա՛մ 450 թվականի և կա՛մ
վահան Մամիկոնյանի 480-ական թվական-
ներին կատարած նորոգության»²⁴։ Իսկ իս-
չիկ վարդապետ Դադյանի պեղումներով
1907 թվականին հայտնաբերված մոզաիկ
կիսանդրին, որ դրվել է եկեղեցու հյուսիս-
արևելյան փողոցի հատակի վրա, հա-
մարվում է 7-րդ դարի գործ, որովհետև
«այդ արքայը շինված է 7-րդ դարում և հա-
տակի խճանկարի հետ որևէ կապ չունի»²⁵։

Մենք կարծում ենք, որ թե՛ մոզաիկ հա-
տակը և թե՛ «Տիրամոր գլուխը» շատ ավելի
վաղ շրջանի, հեթանոսական դարաշրջանի
ստեղծագործություններ են և չեն կարող
կերտված լինել Վահան Մամիկոնյանի
480-ական թվականներին կատարած նորո-
գության ժամանակամիջոցում։ Բացի այդ,
եռանավ բազիլիկաների քոյուբյունը հայ-
կական ճարտարապետության մեջ շատ ավե-
լի հին է։

Կ. Ղաֆադարյանը ոչ ճիշտ եզրակացու-
թյան է հանգում նաև մոզաիկաների գեղար-

վեստական մասնակի վերլուծման դործում։
Նա գրում է, որ 5-րդ դարի մոզաիկ մնացորդ-
ներն ունեն միայն երկրաչափական ձևեր,
իսկ 7-րդ դարը՝ կոմպոզիցիոն նկար...
Բացի այդ, 7-րդ դարի խճանկարների հա-
տիկները խիստ կերպով հինց տարրերվում
են իրենց ներությամբ²⁶։

Բոլորովին էլ այդպես չէ։ Գառնիի նորա-
հայտ մոզաիկան, ինչպես նաև հնագույն
այլերկրյա հեթանոսական մոզաիկ ար-
վեստը հակառակն են ապացուցում։ Գառնիի
հայկական մոզաիկան, իր կոմպոզիցիոն
նկարով և մարդկանց ու կենդանիների
նուրբ գծագրությամբ, ցույց է տալիս, որ
հայ մոզաիկ նկարիչները կարող էին ստեղ-
ծել և ստեղծել են արվեստի հիմնալի գոր-
ծեր։

Խաչիկ վարդապետ Դադյանն էլ իր գրած
մոզաիկ փոքր կիսանդրին անվանել է «Աստ-
վածամոր գլուխ», երևի ենթադրելով, որ Ս.
Գրիգոր եկեղեցում գտնված յուրաքանչյուր
հնությունը անպայման քրիստոնեական ժա-
մանակաշրջանի գործ է կլինի։ Ավելի հնա-
րավոր է ենթադրել, որ դա հայ հեթանո-
սական աստվածուհիներից մեկի կիսանդրին
է, որ կերտել է մի անանուն մոզաիկ նկա-
րիչ։ Դվինի կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսա-
յին բեմի վրա երկու կանգուն խորություն
մեջ հայտնաբերված մոզաիկ հատակն ու
նրա վրա գտնված մոզաիկ կիսանդրին Հա-
յաստանում քրիստոնեական կրոնը պետե-
կանորեն հաստատվելուց առաջ, հին դարա-
շրջանի ստեղծագործություններ են։ Ճշգրիտ
կերպով անհնար է որոշել այդ մոզաիկու-
նների կերտման տարեթիվը այն չափով, որ-
չափով որ մեզ անհայտ է, թե ե՛րբ է հիմ-
նդրվել Դվինի հեթանոսական մեհյանը (կա-
թողիկե եկեղեցու սկզբնական շինությունը),
սակայն հավանական է, որ այդ մոզաիկա-
ները 4-րդ դարից առաջ են, նախքան քրիս-
տոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն
հռչակվելը։

Մեր այս ենթադրությունը հաստատում
են Դվինի մոզաիկաների շինանյութերն ու
տեխնիկան։ Դվինի թե՛ մոզաիկ հատակը,
թե՛ առաստաղը և թե՛ աստվածուհու գլուխը
պատրաստված են բնական պարզագույն
լավ մշակված քարի խորանարդիկներից։
Շինանյութերի մեջ չի կիրառված գունավոր
ապակին, որը հաստատում է մոզաիկայի
հնությունը։ Սակավաթիվ գույներն ու ե-
րանգները նույնպես ապացույց են մոզաի-
կայի հնության։ Աստվածուհու մոզաիկան
կազմված է գունեղ գույն քարերից, մոտավո-
րապես տասը կոպեկանոցի մեծությամբ,

22 Կ. Ղաֆադարյան, «Դվին քաղաքը և նրա պե-
ղումները», էջ 88։

23 Թ. Թորամանյան, «Նյութեր հայկական ճարտա-
րապետության պատմության», հատ. 1-ին, Երևան,
1942 թ., էջ 214։

24 Կ. Ղաֆադարյան, «Դվին քաղաքը և նրա պե-
ղումները», էջ 88։

25 Նույն տեղում։

26 Նույն տեղում, էջ 88—89։

խակ աշտի և աչքի քարերը ավելի մանր են: Այդ դիմանկարը կերտելու համար կիրառված են մի քանի գույնի խիճեր: Նիմրուսը կազմված է սև քարերից, մազերը բաց սեփաթույր են եղել, աչքերը՝ մուգ-շագանակագույն, իսկ կոպերն ու աչքի բերք՝ ավելի սևագույն քարերից:

Այդ մոզաիկաների մասին եղած ժլատ տեղեկություններից ամբողջ երևում է, որ նրանք կերտված են «օպուս տեսալատում» տեխնիկայով: Դվինի պեղումների նկարագրությունից երևում է, «որ մոզաիկ հատակը շինելու համար նրա տակը լցրել են մի շերտ քար և այդ շերտի երեսին, կրաշաղախի վրա շարել են գույնավոր խորանարդաձև խճաքարերը», — գրում է Կ. Ղաֆաղարյանը իր աշխատության մեջ: Այս ձևով կազմված մոզաիկան պատկանում է «օպուս

տեսալատում» տեխնիկային, երբ նախապես տախտակած շերտի երեսին պատրաստում են 2—3 սմ. հաստությամբ զետին, որ բաղկացած է լինում մեկ մասը կրաքարային խմորի, երկու մասը կվարցի ավազի, մեկ կամ մեկ և կես մասը շատ մանրացած աղյուսի կամ կղմինդրի և որոշ քանակությամբ փուշի կամ ընկուզի յուղի խառնուրդից: Այս տեսակ պատրաստած զետինը շատ լավ է պահպանում մոզաիկաները: Դվինի մոզաիկ հատակն էլ «օպուս տեսալատում» տեխնիկայով է կառուցված, երբ այդպիսի զետինի վրա շարել են քարերի խորանարդիկները և, նկարի նախագծի համաձայն, ստեղծել են դանադան երկրաչափական ձևերը ու պատկերները: Այս տեխնիկայի կիրառման դեպքում քարի խորանարդիկները լավ մշակված, հղկված են եղել:

ԶՎԱՐՔՆՈՑԻ ՄՈԶԱԻԿԱՆ

Զվարթնոցը կառուցել է Ներսես Գ Իշխանեցին, որը քաղաքական նկատառումներով Դվինից փոխադրվեց այնտեղ:

Մովսես Կաղանկատվացու վկայությամբ, հույների Կոստանդին Գ կայսրը, որ ներկա է եղել Զվարթնոց տաճարի օծման արարողությանը, այնքան հիացած է եղել նրա գեղեցկությամբ, որ հրամայել է եկեղեցին կառուցող ճարտարապետին իր հետ մեկնել Կոստանդնուպոլիս, այնտեղ ևս նման եկեղեցի կառուցելու համար: Բայց ճանապարհին ճարտարապետը մահացել է:

Զվարթնոցը հարուստ է եղել նրբաճաշակ դարձաքանդակներով: Կամարաղեղների եռանկյուններում քանդակված են մարդկային դեմքեր: Ճարտարապետ Վ. Հարությունյանը²⁷ ենթադրում է, որ դրանք Զվարթնոցը կառուցող ճարտարապետների և վարպետների դիմանկարներն են, իսկ քարերից մեկի վրա փորագրված «Յոհան» անունը Զվարթնոցի դվանվոր ճարտարապետի անունն է:

Ուշադրության արժանի է $1,26 \times 1,26$ մետրանոց քարե սալի վրա փորագրված արևի ժամացույցը և մի քարե սալ Ներսես Գ-ի կողմից գրած հունարեն արձանագրությամբ, որի մեջ ասված է. «Կառուցել է Ներսեսը, հիշեցե՛ք: Ներսես Գ կաթողիկոսի անունը հիշատակված է նաև հյուսածո խոյակների վրա՝ փակագրերով: Խոյակի մի կողմում գրված է «Ներսէս», իսկ մյուս կողմում՝ «վաթողիկոս»:

Զվարթնոց եկեղեցին հարուստ է խաղողի ողկույզների և այլ մրդերի զարդաքանդակներով:

Զվարթնոցի հոյակապ ճարտարապետությունը մենք չենք ունենա, եթե ականավոր փանակալան, ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանը 1904 թվականին բացված ավերակներն ու բազմաթիվ բեկորները մանրամասն շուտով անսիրեր և չչափագրեր, որի հիման վրա և կազմել է եկեղեցու նախագիծը:

Զվարթնոցի ճարտարապետությունը մեծ ազդեցություն է ունեցել Հայաստանի հետագա ժամանակների ճարտարապետության վրա (Թալինի մեծ տաճարը, Արուճի տաճարը, Նղվարդի եկեղեցին):

1937 թվականից Զվարթնոցում գործում է հատուկ թանգարան, որտեղ ցուցադրվող նյութերի մեջ կան ճարտարապետական բեկորներ, խճապատկերների (մոզաիկայի) և որմանկարների պատառիկներ, սմալտաներ (խճապատկերների գույնզգույն խորանարդիկներ) երկաթե իրեր, գույնզգույն գլազուրով պատած կավամաններ, կրասներ, ծեփվածքի կտորներ, որոնց վրա պահպանված են արձանագրություններ զանազան լեզուներով:

Զվարթնոցի եկեղեցին հայ գեղարվեստի պատմության մեջ բացառիկ տեղ է գրավում: Այդ եկեղեցին 7-րդ դարի հայ ճարտարապետության մեծագույն կոթողն է, որ իր վրա է հրավիրել ճարտարապետների և արվեստագետների ուշադրությունը: «Եթե Զվարթնոցի բոլոր դարձաքանդակները ձուլածո ոսկիով և արծաթով շինվեին, — գրում է հայ ականավոր ճարտարապետ Թ. Թորամանյան

²⁷ Վ. Հարությունյան, «Զվարթնոց», Հայկոհրատ, Երևան, 1947 թ., էջ 16:

նը,— այնքան սքանչացում չպիտի պատճառեն, որչափ որ կպատճառեն ներքուստ ութը սյուններու վրա կախված կրկնակ հսկա գմբեթները և գմբեթներու խարխալը կաղ-մող ութ աղեղները, որոնք արտաքին պատին զուգահեռական կորովյալմբ ձգված են մեկ սյունեն դեպի մյուսը»:

«Զվարթնոցի ավերակները պարզապես կծաղրեն մեր այսօրվա գիտական օրենքներուն վրա հիմնված դատողությանց նրբին հաշիվները. եթե նախքան Զվարթնոցի գտնվելը նույն ծրագիրը հրապարակի վրա դրվեր, անհրաժեշտագեղտներ, տոսկոմով լցված, խելագար պիտի համարեին ներկայացնողը, բայց իրականությունը լռեցուցած է ամեն հավակնոտ բերանները»²⁸:

Այսպիսի բարձր գնահատական են տվել և մյուս մասնագետները, որոնք քննության են առել Զվարթնոցի ճարտարապետական և դարձանկարչական առանձնահատկությունները:

Զվարթնոց եկեղեցու ավերակները պատահաբար հայտնաբերվեցին 1888 թվականի օգոստոս ամսին վիեննացի գիտնական Ստրշկովսկու կողմից, որ եկել էր էջմիածին մեր ամենահին փղոսկրյա ավետարանն ուսումնասիրելու: Զիշտ է, դրանից առաջ ռուս ակադեմիկոս Կոնդակովը (1880-ական թվականներին) տեսել էր Զվարթնոցի խոյակները, սակայն ենթադրել էր, որ դրանք էջմիածին տաճարի մնացորդներ կլինեն, վերանորոգման ժամանակ դեն նետված:

Զվարթնոցում առաջին անգամ 1893 թվականին պեղումներ է կատարել Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը, սակայն ցարական կառավարության կողմից պաշտոնական արտոնագիր չունենալով, 1900-ին ինչի վարդապետ Դադյանին է վիճակվում պեղումները շարունակել:

Զվարթնոցի պեղումները, տրոշ ընդհատումներով, տեղեցին քսան տարի և, պետք է ասել, լիովին արդարացրին ակնկալված հույսերը: Ծարտարապետ Թ. Թորամանյանի քրտնաջան աշխատանքի շնորհիվ վերականգնվեց ընդհանրապես հռոմեական-բյուզանդական-հունական և հայկական ոճերի խառնուրդ ներկայացնող Զվարթնոց եկեղեցու հատակագիծը, սր մի չքնաղ ստեղծագործություն է, հայտնաբերվեցին գեղարվեստական բարձրագույն դարձաբանականներ, սրմնազարդեր, խաչքար, փղեստների մնացորդներ, մոզաիկայի և որմանկարների պատառիկներ, սմալտաներ, գուլյնգուլյն ջնարակով պատած կավե ամաններ, կա-

րասներ, դանազան իրերի մնացորդներ և այլն:

Զվարթնոց եկեղեցու մասին հայկական գրավոր սկզբնաղբյուրներում չափազանց հետաքրքրական տեղեկություններ կան:

Այդ եկեղեցին նկարագրել է եկեղեցու կառուցման ականատես Սեբեոս պատմագիրը, որ հիացմունքով է խոսում եկեղեցու մեծության ու շքեղության մասին²⁹:

Զվարթնոցի մասին խոսում են նաև Մովսես Կաղանկատվացին, Թումա Արծրունին, Հովհաննես Կաթողիկոս Դրասխանակերտցին, Ստեփանոս Ասողիկը, Սամվել Անեցին, Մխիթար Այրիվանեցին, Վարդան Բարձրբեղդցին և Կիրակոս Գանձակեցին: Այս բոլոր պատմագիրները հիացմունքով են խոսում Զվարթնոցի գեղեցկության մասին, այդ եկեղեցին անվանելով «որպէս աստվածակերտ փարախ», «գարմացուցիչ տեսողաց», «գարմացուցիչ տեղեկաց»:

Զվարթնոցի կառուցումը սկսվել է 641 թվականին և ավարտվել է 661 թվականին: Եկեղեցին կանգուն է մնացել 300 տարի: Զվարթնոցը կառուցված է 7-րդ դարում. դրանից ավելի հին է Տեկորի տաճարը (5-րդ դար), իսկ ամենից հինը Գառնին է:

Կարող էր ճարտարապետական այնպիսի մի հույակապ հուշարձան, ինչպիսին է Զվարթնոցը, մոզաիկաներ չունենալ:

Գրավոր հին աղբյուրներում Զվարթնոցի մոզաիկայի ձուլակտվյալ մասին առաջին անգամ հիշատակված է 10-րդ դարի արար մատենագիր Այ-Մովսիսյանին: Նա գրել է.

«Դուգից (Դվինից) երեք փարսխա հեռավորության վրա գտնվում է սպիտակ, տաշած քարերից շինած ութը սյունների վրա [նստած] գմբեթաձև ղլխարկի նմանող մի եկեղեցի, որի մեջ գտնվում է Մարիամ կույսի նկարը: Որ դռնից էլ [ներս] մտնես [եկեղեցի], դու կտեսնես Մարիամ կույսի պատկերը»³⁰:

Զվարթնոցի մոզաիկաների բեկորները, որոնք գտնվել են տաճարի արևելյան արսիդի վրա,—ասում է հնագետ պատմաբան Կ. Ղաֆադարյանը,—ապացույց են այն բանի, որ 10-րդ դարի արաբ մատենագիր Այ. Մովսիսյանի գրածը Զվարթնոցի վերաբերյալ միանգամայն ճիշտ է, իսկ, ինչպես հայտնի է, Զվարթնոցը կործանվել է 925 թվականին տեղի ունեցած երկրաշարժից: Ըստ Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանի, որ հայ

29 Սեբեոս, գլ. 19, էջ 192—193:

30 Այ-Մովսիսյանի, «Ախտապու տեկաթի Ֆիմարիֆտի—Լակալիմ», «ՆյուՔիթի ժողովածու Կովկասի վայրերի և ցեղերի նկարագրության համար», Թբիլիսի, 1908 թ. (ռուսերեն):

28 Թ. Թորամանյան, «Հայկական ճարտարապետություն», Նրևան, 1948 թ., էջ 176:

արվեստի մասնագետներից մեկն է, Զվարթնոցը կործանվել է այդ եկեղեցին կառուցող ճարտարապետի սխալ հաշվարկումների հետևանքով (գմբեթի ծանրությունը սխալ տեղադրվելու համար):

Խաչիկ վարդապետ Դադյանի կատարած ոչ մասնագիտական պեղումների հետևանքով ոչնչացել է եկեղեցու սեղանի կիսաբոլորակ մոզաիկ հատակը: Վերջինիս նույնիսկ աննշան նկարագրությունը չենք գտնում Խաչիկ վարդապետ Դադյանի հողմածում, որը տպագրված է էջմիածնի «Արարատ» ամսագրում: Պեղումները ցույց են տվել, որ Զվարթնոցն ունեցել է մոզաիկ դարդարանքներ: Զվարթնոցի թանգարանում (որ կազմակերպվել է 1937 թվականից) ցուցադրված իրերի մեջ կան մի շարք ճարտարապետական և մոզաիկ պատմություններ:

Բացի մոզաիկ հատակից, Խաչիկ վարդապետ Դադյանի կատարած պեղումների ժամանակ գտնվել է մի մեծ խաչի բեկոր, որ արժանի է լուրջ ուշադրության: Անվերակների տակից,—գրում է Մեսրոպ վարդապետը,—սեղանի մասում գտնվել է մի մեծ կտոր մոզաիկա, մոտավորապես 60—70 սմ. մեծությամբ, որ ներկայացնում է մեծ խաչի բեկոր: Հավանական է, որ նա ընկել է սեղանի կիսաբոլորակ ծածկից: Մոզաիկ վարդերը պետք է որ ընդարձակ տարածություն բռնած լինեն, որովհետև բացի այդ մեծ կտորից, փոքրիկ բեկորներով և հատհատ գույնզգույն քարերով լիքն են եղել ավազն ու խիճերը: Խաչիկ վարդապետի կարգադրությամբ մի մշակ դրաղված էր հատկապես այդ քարերը ժողովելով: Փոքրիկ քառակուսի քարերը կա՛մ սեփական գույն ունեն, կա՛մ ներկված են միայն դրսի երեսացող կողմից»³¹

Այս նկարագրությունից կարելի է եզրակացնել երկու բան. նախ, որ Զվարթնոց եկեղեցում գոյություն է ունեցել մեծ մոզաիկ խաչ, և երկրորդ՝ եկեղեցու սեղանի կիսաբոլորակ հատակը մոզաիկապատ է եղել: Այն հանգամանքը, որ մոզաիկ բեկորներով և հատհատ գույնզգույն քարերով լիքն են եղել ավազն ու խիճերը, որի հետևանքով մի մարդ զբաղվել է այդ մոզաիկ քարերի հավաքմամբ, ցույց է տալիս, որ Զվարթնոց եկեղեցին ունեցել է հարուստ մոզաիկա: Այնուհետև պարզվում է, որ զբոսնում էր մոզաիկ խաչի թևերը ոսկեգույն են, վեց շարքով և եզերված մի շարք կարմիր քարով: Ծաճանչները սպիտակ գույն ունեն, իսկ խաչի թևերի և ճաճանչների միջև եղած

տարածությունը լցված է շրջանաձև արծաթե գորշ ու կապույտ շերտերով:

Ահա այն ամենը, ինչ գոյություն ունի Զվարթնոցի մոզաիկաների մասին:

Այս ժխտ տեղեկություններն էլ հնարավորություն են տալիս որոշակի եզրակացություն հանգելու: Ամենից առաջ՝ Զվարթնոցի մոզաիկան քրիստոնեական բնույթ ունի (Գառնիինը՝ հեթանոսական է), Մոզաիկ հատակի մասին առանձին բան չենք կարող ասել, որովհետև չգիտենք, թե դա կոմպոզիցիոն նկա՞ր է եղել, թե՞ երկրաչափական գծանկար, մոզաիկ հատակը ավելի՞ հին է, քան մոզաիկ խաչը,—այս ամենը մենք են անհայտություն մեջ: Իսկ մոզաիկ խաչի առկայությունը բավական է մոզաիկայի քրիստոնեական բնույթը որոշելու համար: Խաչի նկարագրությունից երևում է, որ այդ մոզաիկայում որպես շինանյութ կիրառված է նաև ոսկին, որ բյուզանդական մոզաիկաների հատկանշական կողմն է, հատկապես Հուստինիանոսի ժամանակներում: Ոսկու և արծաթի կիրառումը լայն տարածում է գտել բյուզանդական մոզաիկաներում: Զվարթնոցի մոզաիկ խաչի կերտման մեջ կիրառված են բնական գույնի քարերը, բացակայում են սմալտան և գունավոր ապակին:

Այս առանձնահատկությունները ցույց են տալիս, որ Զվարթնոցի մոզաիկաները պատրաստված են տեղական շինանյութերից՝ գունավոր քառակուսի քարերից: Ինչ քանի գույն և նրբերանգ ունի մոզաիկ խաչը կամ հատակը,—այդ ևս հնարավոր չէ պարզել:

Ե՛րբ են ստեղծագործվել այդ մոզաիկաները, ո՞վ է եղել մեծ խաչի նկարիչը, ո՞ւմ գործերն են մոզաիկ վարդերն ու հատակը Զվարթնոցում,—այս մասին անհնար է որևէ խոսք ասել: Մի բան միայն կարելի է հաստատապես պնդել, որ եթե Զվարթնոցը կառուցվել է 641—661 թվականներին,—իսկ սա պատմական փաստ է,—ապա մոզաիկ հատակն ու խաչը կերտվել են եկեղեցու կառուցումից հետո, որովհետև շենքի ավարտումից հետո միայն կատարվում են ներքին կահավորման, զեղարվեստական ձևավորման, քանդակազարդման, նկարազարդման աշխատանքները:

Զվարթնոցում գտնվել են նաև որմանկարների բեկորներ³², որոնք արժանի են ուշադրության: 7—10-րդ դարերում քիչ եկեղեցիներ կան Հայաստանում, որ նկարազարդ են: Դրանցից մեկն է Զվարթնոցը, որ ունեցել է որմանկարներ:

31 Մեսրոպ վարդապետ, «էջմիածին և հայոց հուգույն եկեղեցիները», էջմիածին, պր. Ա, էջ 55—56:

32. Վ. Հարությունյան, «Զվարթնոց», էջ 19: